

ОБЯСНИТЕЛНИ МОДЕЛИ НА КРИМИНАЛНОТО ПОВЕДЕНИЕ

Гайдаров Калин*, Анна Хаджигеоргиева**

*Доцент, д-р по психология, директор – Институт по психология - МВР

**Асистент – Институт по психология - МВР

Докладът има за цел да представи различните теоретични подходи към анализа на криминалното поведение в опитите да се разкрие в максимална степен неговата причинност. Разгледани са отделни схващания за същността на делинквентността в рамките на биологичния, психологичния и социологичния подход. Основният акцент пада върху необходимостта от компектност и интердисциплинарност при интерпретацията на проявите на насилие.

Биологичните, психологичните и социо-културални фактори, участващи в зараждането и развитието на криминалната активност, се посочват като взаимодействащи си в опита да се отчете значимостта на всеки от тях. Предикторите и индикаторите на криминалната изява са съотнесени към риска и неговата оценка като основна задача на обществото по посока редуциране на насилието.

The study aims to present the different theoretical approaches to the analysis of criminal behavior in order to reveal the causes of its existence. The authors introduce various views about the nature of delinquency in the context of the biological, psychological and sociological approaches. The focus is put on the necessity of complexity and interdisciplinarity within the interpretation of the phenomenon.

The biological, psychological and sociocultural factors, which take part in the genesis and development of criminal activity are shown as equally important for the origins of violence. The predictors and indicators of criminal action are correlated to the risk and its assessment as a basic goal of the society.

Въведение

Въпросите за същността на криминалното поведение и затова как и защо даден индивид става престъпник предпоставят задълбочен психологичен анализ на взаимодействието между биологично и социално, между личност и социум, между норма и патология. Опитите да се обясни зараждането и проявата на криминалния акт и цялостния криминален поведенчески модел датират отдавна. Още Аристотел казва, че бедността е майка на бунта и престъплението, проправяйки път на възгледите за решаващото въздействие на средата върху индивида. Около 1600-та година сър Франсис Бейкън излага мнението, че ситуацията има определяща роля при формирането на поведението като твърди “Възможността прави един човек крадец”. Век по-късно Волтер и Русо застъпват тезата за свободната воля, хедоснистичната нагласа и нарушаването на социалния договор предизвикват изявата на криминалното поведение. Тези възгледи на практика образуват ядрото на класическата теория за криминалното поведение, според която хората, които се ангажират с престъпни актове, смятат, че поведението им носи повече полза, отколкото вреда.

Съвременните обяснителни модели за криминалното поведение поставят акцент върху необходимостта от разкриване на всички фактори, които имат участие в образуването на престъпния поведенчески модел. В зависимост от природата на изведените детерминанти, опитите да се дефинира същността на престъпното поведение могат да се групират в най-малко три категории: биологични, психологични и социологични.

Биологични теории

Биологичните теории се обединяват около схващането, че криминалното поведение е резултат на генетична абнормност. Според *Cesare Lombroso* индивидите, които се ангажират с криминални актове, представляват част от една атавистична, предхождаща възникването и развитието на човечеството раса, която има своите биологични особености. Подобни разсъждения провокират различни изследвания в областта на наследствеността и наличието на агресивна предиспозиция. Установено е, че някои

биологични фактори действително предразполагат отделни индивиди към агресия. Теорията за т.нар. “сврѣхмѣже” с полово-хромозомна констелация ХХУ синдром предполага, че наличието на една У-хромозома в повече вероятно повлиява поведението на човек по посока на засилването на неговата агресивност. Агресивното поведение се влияе и от половите хормони. Тестостеронът има ефект не само на организиране на половото поведение, но и на агресивното поведение. При ранно андрогенизиране се повишава чувствителността на хипоталамичните рецептори към тестостерон и с това последният засилва своето действие, повишавайки агресивността. Следователно, дефектите в ензимния метаболизъм директно кореспондират с една или друга форма на агресивно поведение. Анатомични или физиологични недостатѣци на определени церебрални структури също могат да оказват влияние по посока засилване на агресивитета. Допуска се, че лимбичната система е онази мозѣчна структура, която отговаря за агресивното и престѣпното поведение. Може би най-значимото доказателство за ролята на биологичните фактори при формирането на агресивното поведение е извършеното от *A. Raine* сканиране на 41 извършители на убийство и 41 контроли на същата възраст. Изследваната група е имала намален глюкозен метаболизъм в префронталната кора в мазолестото тяло (*corpus callosum*). За сметка на това, подкориято (амигдала, таламус и хипоталамус) е функционирало по-активно в сравнение с контролната група. *R. Davidson*, изследвайки повече от 500 души стига до извода, че мозѣчната активност в префронталната кора е значително намалена при лица, извършили убийство за сметка на увеличената активност на амигдалата. *Pincus* намира, че в 96% от делинквентите с насилствено поведение някакви, макар и незначителни мозѣчни увреди. В рамките на биологичната парадигма могат да се посочат и теориите за конституционалната предопределеност на *Hoorten* и *Sheldon*. Според *Hoorten* съществуват важни биологични различия, които характеризират делинквентите. Така например извършителите на грабежи се отличават с малка глава, руса коса с неизпѣкнали челюсти, докато крадците имат дълга къдрава коса, малки уши и широко лице. В контекста на соматичната типология на *Sheldon* индивидите, които се ангажират с криминални актове, са предимно от мезоморфния конституционален тип – мускулест, атлетичен, асертивен и смел. Подобни обяснителни модели често не се възприемат сериозно, но голяма част от съвременните изследвания в тази посока демонстрират действителното наличие на връзка между физика и криминално поведение.

Интерес представляват и генетичните изследвания с близнаци, които показват висока конкордантност по отношение на криминалната активност - 22% при двуйчници и 51% при еднотѣчници близнаци (*DiLalla & Gorresman*). *Cloninger & Gottesman* отчитат по-голямо влияние на наследствените фактори при престѣпленията срещу собствеността, отколкото при тези против личността. В друго изследване *Cloninger* установява два пѣти по-голяма корелация на делнквентното поведение при деца и биологичните им родители, отколкото при осиновени деца и техните осиновители. Тези резултати несъмнено показват, че връзката между биологичните дадености и избора на поведенчески модел не може да се подценява. В крайна сметка обаче няма един ген или известна констелация от гени, които да предопределят поведение на насилие. Всяка година в някои градове в САЩ се извършват повече убийства, отколкото в цели нации. Ако агресията е всеобща човешка склонност, основаваща се предимно на генетични фактори, такава разлика би била ирелевантна. Това е причината да се търсят и други обяснителни модели за същността на криминалното поведение.

Психологични теории

Друг обяснителен подход възприемат психологичните теории за криминалното поведение. В края на 19в. в контекста на схващанията за структурата на личността *S. Freud* излага и своите възгледи за криминалното поведение. Според автора поведението

на насилие е проява на То, когато липсва контрола на Аз и Свръх-аз. Като основен източник на дезадаптивно поведение *Freud* сочи неразрешения Едипов комплекс, където синът трябва да успее да се идентифицира с баща си. В рамките на това разбиране делинквентът страда от силно чувство вина и се ангажира с криминално поведение, защото по този начин цели да получи наказанието, което в крайна сметка ще го освободи от подобни изживявания. Психоаналитичният анализ на криминалния поведенчески модел предполага игнориране на принципа на реалността, който е отговорен за способността за отлагане на удоволствието.

J. Bowlby търси обяснение на криминалната активност на индивида, разглеждайки я като заместител на любовта и привързаността. Според теорията за привързаността малкото дете се учи да преодолява тревожността, когато развива стабилна връзка с майката. Ако детето не е успяло да развие чувство за безопасност, се нарушава способността му да създава и развива социални връзки. В този смисъл *Bowlby* намира, че именно в разрушената връзка майка-дете се корени и поведението на насилие. Едно дете, което получава достатъчно обич и подкрепа, развива самочувствие и увереност в способността си да създава и поддържа адекватни взаимоотношения. Обратно, при недостиг на емоционално присъствие, детето генерира преди всичко тревожност и гняв. Такива деца заучават поведенчески модели, които характеризират другите като негрижовни и незаслужаващи доверие, а самите тях като недостойни и незаслужаващи грижи и подкрепа. Поведенческите модели не могат да се разглеждат като пасивни филтри на субективните преживявания. На практика те са причина индивидът да пресъздава преживявания, съответстващи на негови предишни взаимоотношения. Затова агресивните родителски стилове водят до възпроизвеждането на свързани с насилие поведенчески модели.

Друго обяснение на формирането на определен поведенчески модел дава *A. Bandura*. Чрез теорията си за социалното учене той разглежда криминалното поведение като резултат от наблюдение и възпроизвеждане на агресивни ролеви модели, които биват положително подкрепени. тук се разкрива преди всичко влиянието на семейството, субкултурната среда и медиите. Така например използването на агресия като средство за възпитание или стил за разрешаване на конфликти в семейството, неизбежно води до заучаването на агресивен поведенчески модел. Голяма е ролята на медиите, които според *Bandura* непрекъснато демонстрират поведение на насилие.

W. Miller заключава, че всеки акт на насилие и жестокост без значение колко брутален и шокиращ е той, е последим в миналото на извършителя.

В опитите да бъде изяснена същността на криминалното поведение логично се поставя въпросът за личността на делинквента като агресивна предиспозиция. Психопатната личност попада в групата на личностовите разстройства. Антисоциалното личностово разстройство (*Antisocial Personality Disorder*) е практически синоним на криминално поведение. Изследвания показват, че в 75%, а при затворници, излежаващи присъди за тежко престъпление срещу личността до 80%, извършителите на криминални престъпления отговарят на критериите за APD. Психопатията е концепт, обект на много дебати, но най-прието е да се счита, че е констелация от афективни, интерперсонални и поведенчески характеристики. Личностите с APD, които са непрекъснато ангажирани с криминална дейност затова винаги показват склонност към рецидивирание са принципно преобладаваща група сред затворниците. Високата вероятност за криминална изява на психопатната личност е широко застъпена в специализираната литература. Различните изследвания позволяват да се изведат някои основни характеристики на този тип делинквенти: манипулативност, патогично лъжение и измами, мегаломанно чувство за собствено достойнство, грубост и липса на емпатия, повърхностен афект, промискуитетно поведение, слаб поведенчески контрол и липса на социално съзнание, невъзможност за поемане на отговорност за собствените действия, липса на реалистични дълговременни цели. Авторите свързват формирането на психопата с психопатни родители, отхвърлянето

му от тях в ранно детство, липса на любов и непостоянни изисквания за дисциплина. Установено е, че психопатите извършват малък процент от всички престъпления, но най-голям от насилствените.

Социологични теории

Социологичният подход към същността на криминалното поведение търси социалните и културални фактори, които имат роля при формиране на поведението на насилие. В контекста на този обяснителен модел могат да се разграничат две направления – структурно и субкултурно.

Структурният обяснителен модел предполага, че определени групи в обществото имат по-ограничени възможности да постигат социално желателни цели като образование, професионален просперитет, успех и т.н. Когато индивидите са възпрепятствани да постигнат целите си по един социално приемлив и законен път, те се обръщат към противозаконни методи. На практика обществото поставя изисквания към хората, но ограничава допустимите според него начини за изпълнение на тези изисквания. Именно тези различни възможности, които отделните индивиди в социума имат, се разглежда като ключов фактор ангажиране с криминална активност. *Nettle* обяснява престъпното поведение като функция от самата възможност за една или друга криминална изява. Авторът разграничава следните видове престъпления:

Кражби, извършени поради факта, че предметът на престъплението е лесно достъпен за извършителя;

Престъпления, свързани с легитимен бизнес;

Престъпления, свързани с работа, която предполага предоставянето на нелегални услуги;

Престъплението като предпочитан начин на живот.

Следователно, структурният обяснителен модел открива причинността на криминалната активност преди всичко в обществото и възможностите, които то предоставя на отделните индивиди да се чувстват значими за останалите и за социума като цяло. Би могло да се предполага, че ако обществото осигури по-добри и по-големи възможности за социално значима реализация на личността, то редуцирането на криминалната активност ще бъде факт.

По-различна гледна точка представя субкултурният обяснителен модел. Той акцентира върху наличието на противоречие между съществуващите в обществото ценности и норми и споделяните от определена субкултура специфични такива. *W. Miller*, описвайки криминалното поведение на една тийнейджърска банда, извлича шест основни характеристики на личността, които са изключително високо ценени от нея. Последното е причина за оказването на силен натиск върху всички членове на групата да приемат и споделят подобни ценности и да демонстрират наличието на подобни качества. В конкретното изследване тези личностни характеристики са: конфликтен, издръжлив (физически силен и умел), умен, обичащ силните усещания, свободолюбив (не се подчинява на авторитети), чувстващ себе си късметлия. По този начин поведението на индивида се насочва към непрекъснато доказване на тези качества и ценности. Подрастващите много често умишлено се стремят да предават определени послания към другите и да създават желаното впечатление.

Колкото по-голямо е противоречието между доминиращите в дадено общество ценности и нормите на определена субкултура, толкова е по-голяма е и вероятността за проявата на поведение на насилие. Така субкултурният обяснителен модел разглежда взаимодействието между обществените и субкултурните ценности като лежащи в основата на криминалната активност.

Изводи

Феноменът “криминално поведение” е сложен за концептуализиране и от тази гледна точка не би могъл да се открие най-добър или най-изчерпателен обяснителен модел, който да изяснява в максимална степен неговата причинност. Всичко това дава основание да се търси оптимална комплексност при анализа на делинквентността и да се възприеме био-психо-социалният модел за разкриване на същността ѝ. Така се създава един комбиниран, интердисциплинарен подход към проблема за криминалната активност и поведение, който взема под внимание минимум четири категории фактори:

Предшестващи (предразполагащи) фактори – биологични дадености, психологични особености и особености на средата, които подтикват индивида към криминална изява;

Ранни индикатори – различни симптоми на поведенчески и личностови разстройства;

Развитие на криминалното поведение – колко рано се е проявило то и дали продължава;

Поддържащи фактори – какъв е ефектът на криминалното поведение, носи ли облаги или напротив.

Насилственото поведение е продукт на реципрочните отношения между такива фактори като резистентност и вулнерабилност на личността, продължителност и природа на стресорите, наличие и сила на преципитиращо събитие, културални очаквания и пр. Яростта, която предшества епизод на насилие, може да е генерирана от малтретиране в миналото. Възможно е личността никога да не е научавана на ненасилствено изразяване на чувства и потребности. Неврологичните увреди, биохимичните фактори и злоупотребата със субстанции могат да увредят способността на човека да толерира фрустрацията, породена от отлагане на удовлетворяването на потребностите в настоящето, да толерира отложената гратификация и да потиска насилствения отговор. Насилието може да е единственият заучен от личността начин за предаване и изразяване на интензивни потребност и чувства. Като предиктори на криминално насилствено поведение се считат и такива фактори като безработица, бедност, неудовлетвореност от професията, дисфункционална фамилна система, употребата на алкохол и дрога като начин за справяне, импулсивност и ниска самооценка, социална изолация и пр. Всичко това изисква максимално широк подход при изясняване същността и причинността на престъпното поведение.

Един от основните проблеми, свързани с криминалното поведение, е неговото персистиране във времето. В специализираната литература обикновено се говори за оценка на риска от неговата повторна или последваща изява. Рискът е вероятността да се случи събитие, което би имало възможно деструктивно или полезно въздействие върху личността на другите. Анализът на криминалното поведение е значим от гледна точка на факта, че посредством него се разкриват обуславящите делинквентността фактори и по този начин се създава възможност за редуциране на негативните последици за личността и социума. Разбирането на престъпното поведение има своя принос за увеличаване сигурността на обществото чрез развиване на способността му да разпознава, превентира и управлява риска от насилие.

Използвана литература

Попов, Хр. (1999). Човешката агресия. София: Color Studio.

Попов, Хр. (2000). Психопатология на човешката агресия. София: Color Studio.

Abrahamson, D. (1973). *The murdering Mind*. New York: Harper & Row.

Brennan, P. A., Mednick, B. R., & Mednick, S. A. (1993). Parental psychopathology, congenital factors, and violence. In S. Hodgins (Ed), *Mental disorder and crime*, pp.244-262. Newbury Park, CA:Sage.

Carey, G., & Goldman, D. (1997). The genetics of antisocial behavior. InD. M. Stoff, J. Breiling and J. d. Maser (Eds), *Handbook of antisocial behavior*, pp.243-254. New York: Wiley

De Burger, J., & Holmes, R. (1998). *Seriarr murder*. Stage Publications.

- Gottfredson, D.C. & Barton, W. H. (1993) Deinstitutionalization of juvenile offenders, *Criminology* 31:4, pp 591-611.
- Gottfredson, D. M., et al (1996). A short-term outcome evaluation of the Baltimore city drug treatment court program. College Park MD: Department of Criminology and Criminal Justice, University of Maryland 27
- Harris, G. T., Rice, M. E., & Lalumiere, M. L. (2001). Criminal Violence: The Roles of psychopathy, neurodevelopmental insults, and antisocial parenting. *Criminal Justice and Behavior*, 28, pp. 402-426.
- Inciardi, J. (1996). Corrections-Based Drug Abuse Treatment. NIJ Research Review, Washington, National Institute of Justice.
- lalumiere, M. L. & Harris, G. T., & Rice, M. E. (2001). Psychopathy and developmental instability. *Evolution and Human Behavior*, 22, pp. 75-92
- Lipton, D. , Martison, R., Wilks, J. (1975). *The Effectiveness of Correctional Treatment: A survey of treatment evaluation studies*. New York: Preager.
- MacKenzie, D. et al. (1995). Boot camp prisons and recidivism in eight states. *Criminology*, 33.3, pp 327-357.
- Mealy, L. (1995). The sociobiology of sociopathy: An integrated evolutionary model. *Behavioral and Brain Sciences*, 18, pp.523-599.
- Ross, R. R. & Gendreau, P. (1980). *Effective correctional tretment*. Toronto: Butterworths.
- Sherman, L. W. (1997). Preventing crime: What works, what dosen`t, what`s promising. Report to the Unated states Congress. Prepared for the National Institute of Justice by the Department of Criminology and Criminal Justice, University of Maryland. NCJ-165366. Washington: Office of Justice Programs 28.
- Wright, K. N. (1993). Prison environment and behavioral outcomes. *Journal of Offender rehabilitation*, pp. 93-113.

Източници от Интернет:

1. Anderson, Jeremy (1996) **Genesis of a Serial Killer: Fantasy's Role**
2. Nashville Metro PD: **Domestic Violence Warning Signs**
3. Goldman, Amy (1999) Serial Killer Information. **<http://www.serialkillers.net/profiling/>**
4. Turvey, B. (1995) The Impressions of a Man. **<http://www.corpus-delicti.com/impress.html>**